

रवींद्रनाथ टागोर यांचे शिक्षणविषयक विचार

डॉ. प्रवीण लोंढे

समन्वयक (भाषा), दूर शिक्षण केंद्र
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.

सार : रवींद्रनाथ टागोरांनी शैक्षणिक क्षेत्रात दिलेले आपले शैक्षणिक विचार आणि थेट कृतीने दिलेले अधिष्ठान अत्यंत मोलाचे आहेत. शैक्षणिक विचारधारा विद्यार्थ्यांच्यामध्ये रूजविण्यासाठी त्यांनी स्वतः शांतिनिकेतन नावाची शैक्षणिक संस्था निर्माण केली. या संस्थेतर्गत विद्यार्थ्यांना आवडणारी शिक्षणव्यवस्था टागोरांनी तयार केली. आपल्या शिक्षणविषयक विचारामध्ये त्यांनी *शिक्षणातील फेरबदल, शिक्षणाचा मेळ, विद्येचे विलिनीकरण, विश्वविद्यालयाचे स्वरूप* अशा काही विषयांच्या आधारावर शिक्षणव्यवस्थेवर भाष्य केले आहे.

संज्ञा : विलिनीकरण, अनुवादक, यर्थाथता, राष्ट्रनैतिक, बाजारीकरण.

रवींद्रनाथ टागोर यांचे शिक्षणविषयक विचार : रवींद्रनाथ टागोर हे बंगाली साहित्यातील एक महत्त्वाचे कवी, कादंबरीकार, कथाकार, नाटककार, शिक्षणतज्ज्ञ, विचारवंत तसेच इतिहासकार म्हणून परिचित आहेत. १९१३ साली त्यांच्या *गीतांजली* या कवितासंग्रहाला नोबेल पारितोषिक मिळाले. त्यांना मिळालेल्या या पारितोषिकामुळे ते केवळ भारतातच नव्हेत तर आशिया खंडातील पहिले नोबेल पारितोषिक विजेते म्हणून ओळखले जाऊ लागले. या पारितोषिकामुळे त्यांच्या साहित्याकडे अनुवादकांचे लक्ष वेधले गेले. गीतांजलीसोबत त्यांचे इतर बंगाली साहित्य वेगवेगळ्या भाषेत अनुवादित झाले. इतर भाषेबरोबर ते मराठीतही अनुवादित झाले आहे.

शिक्षणातील फेरबदलाबाबत विचार करताना रवींद्रनाथ टागोर हे आधुनिक शिक्षणव्यवस्थेबद्दल चर्चा करतात. पारंपरिक शिक्षणव्यवस्था टागोरांना मान्य नाही. चाकोरीबद्ध शिक्षणापेक्षा मुक्तपणे शिक्षण घेणारी व्यवस्था त्यांना मान्य आहे. केवळ आवश्यक गोष्टींचे ज्ञान करून देणे म्हणजे शिक्षण नसून बौद्धिक अन्यायासोबत मनोरंजनाच्या इतर गोष्टींचे ज्ञान करून देणे महत्त्वाचे आहे. परंतु आपली परंपरा शिक्षणव्यवस्था या गोष्टींना केंद्रीभूत न मानता केवळ आवश्यक अशा पाठांतरीत गोष्टीवर भर टाकते. यामुळे विद्यार्थ्यांना बालवयात ज्या गोष्टींची आवड असते त्यांचा विचार न करता त्यांच्यावर जबरदस्तीने ही शिक्षणप्रणाली लादली जाते. यामुळे परिणाम असे होतात की जेव्हा विद्यार्थी शिक्षण घेतो तेव्हा तो संकुचित वृत्तीनेच त्याकडे पाहत राहतो. आपल्याला जेवढे हवे तेवढेच घेत असतो. त्यातून व्यासंग व परिपूर्ण शिक्षणावर मर्यादा पडतात. टागोरांच्या मते, *उत्तम शिक्षणव्यवस्थेत केवळ स्मरणशक्तीवरच सारा भार न देता त्याबरोबरच विचारशक्ती आणि कल्पनाशक्तीलाही स्वतंत्र परिचालना देणे महत्त्वाचे आहे.* (रवींद्रनाथ टागोर:निबंधमाला भाग १ :१९६१: ३०५) विचार आणि कल्पना या मानवी व्यवहारात आवश्यक अशा गोष्टी आहेत. त्या उत्तम अभ्यासण्यासाठी लहानपणापासून विचारशक्ती व कल्पनाशक्ती वाढीस लागणे गरजेचे असते. या गोष्टी वेळेत वाढीस नाही लागल्या तर त्याचे दुष्परिणाम होत जातात. त्यामुळे अशा गोष्टी वाढीस लागणारी शिक्षणव्यवस्था असणे गरजेचे आहे.

शिक्षण म्हणजे केवळ परिक्षेत उत्तीर्ण होऊन पुढच्या वर्गात जाणे एवढे नाही तर प्रत्येक गोष्टीचा आनंद घेऊन त्याचा वर्तमानाबरोबरच भविष्याचाही विचार करणे होय. ज्याप्रकारचे जीवन जगायचे आहे त्याप्रकारचीच शिक्षणव्यवस्था असावी असे टागोरांना वाटते. केवळ पाश्चात्यांचे

अनुकरण करून शिक्षण घेऊन, केवळ कारकुनी न करता सर्व क्षेत्रात, व्यवहारी जीवनात उपयोगी पडेल असे शिक्षण घेणे गरजेचे आहे. *जीवनाचा एक तृतीयांश भाग ह्या शिक्षणाच्या पायी आम्ही खर्च केला आणि ते शिक्षण जर आमच्या जीवनाशी फटकून वागणारे ठरले, शिक्षणाची प्राप्ती करून घेण्यास आम्हाला अवसरही शिल्लक राहिला नाही. तर मग आमच्या जीवनात यर्थाथता यावा तरी कशाच्या बळावर?* (रवींद्रनाथ टागोर:निबंधमाला भाग १ :१९६१:३०९) यासाठी असे शिक्षण असावे की जेणेकरून त्याच्या जीवनव्यवहारात पुरेपुर उपयोग करता यावा असे सांगून शिक्षणप्रणाली नेमकी कशी असावी याबद्दलचे विवेचन टागोरांनी केले आहे.

शिक्षणाचा मेळ घालताना टागोर एकूण शिक्षणप्रणालीबद्दलचे विवेचन करतात. पृथ्वीतलावर असणाऱ्या जीवसृष्टीमध्ये केवळ शिक्षणाच्या आणि विज्ञानाच्या बळावर मानवाने केलेली प्रगती किती महत्त्वाची असते याबद्दल टागोर आपली मते व्यक्त करतात. शिक्षणाच्या बळावर मानवाने स्वतंत्र राहण्यास सुरुवात केली. आपल्या बुद्धीच्या सामर्थ्यावर नवनवीन वैज्ञानिक शोध लावले. विश्व—व्यापारात घडणाऱ्या घटितांचा अभ्यास केला. अनेकविध प्रश्नांचा ऊहापोह करून सजीवसृष्टीवर नियंत्रण ठेवू लागला. हे सर्व शिक्षणामुळे साध्य झाले. परंतु असे असले तरी या शिक्षणाचा प्रभाव वाढत गेला. यामुळे मानवी जीवनमान उंचावले असले तरी त्याचे विपरीत परिणामदेखील घडू लागले. प्रत्येक राष्ट्रात आपल्या वैज्ञानिक शक्तीच्या बळावर स्व—संरक्षण व राष्ट्रसंरक्षणाची जबाबदारी घेतली. परंतु त्याचे दुष्परिणाम इतर राष्ट्रांना भोगावे लागले. जर्मनीसारख्या देशाने शिक्षणव्यवस्थेला आपल्या राष्ट्रनैतिक भेदबुद्धीने गुलाम बनवून ठेवल्याने दुसऱ्या राष्ट्रांनी जर्मनीची हवी तशी निंदा केल्याचे टागोर सांगतात. त्यामुळे अशा प्रकारची प्रगती करण्याबरोबर त्याचा काही प्रमाणात मेळ घालणे, त्याची सांगड घालणे हे ही तितकेच महत्त्वाचे आहे. आज मानवाने स्वतःची केलेली प्रगती उद्या त्याच्याच प्रकृतीच्या आड येऊ नये यासाठी त्याने योग्य ती काळजी घेणे गरजेचे आहे. राष्ट्रीय स्वार्थापासून सुटका करून घेण्याचे शिक्षणच आजच्या काळाचे मुख्य शिक्षण आहे. भारताच्या बाबतीत ही शिक्षणप्रणाली कमी आहे. टागोर म्हणतात, *'दुर्देवी भारतवर्षात आजच्या काळात जेवढी म्हणून सरकारने केलेली शिक्षणव्यवस्था आहे तिच्यातल्या ९० टक्के भाग म्हणजे परक्याकडून मागितलेल्या विद्येच्या शिक्षेची व्यवस्था आहे.'* (रवींद्रनाथ टागोर:निबंधमाला भाग १:१९६१:३३७) अशी अनुकरणात्मक शिक्षणव्यवस्था उभी करण्यापेक्षा स्वतःच्या सामर्थ्यावर शिक्षणप्रणाली उभी करून इतर राष्ट्रांबरोबर मेळ साधने गरजेचे आहे. नवयुगाचे उद्बोधन करून शिक्षणाचा मंत्र जोपासने महत्त्वाचे आहे.

विद्येच्या विकीरणाबाबत चर्चा करताना टागोरांनी शिक्षणव्यवस्थेवर आणि शिक्षणाच्या प्रसारावर भाष्य केले आहे. भारतवर्षाच्या सुरुवातीच्या काळात असणारी शिक्षणव्यवस्था टागोर याठिकाणी विशद करतात. त्याला भ्रुव, प्रल्हादाच्या कथेचा, सीतेचा वनवासाचा, कर्णाच्या कुंडल दानाचा आणि हरिश्चंद्राच्या सर्वस्वत्यागाचा यासारख्या गोष्टींचा संदभा देत पुढील काळात उत्तरोत्तर शिक्षणाचा प्रसार कसा होत गेला ते सोदाहरण सांगतात. तेव्हापासूनची ही शिक्षण परंपरा बदलत आधुनिक काळात तिने कशा प्रकारचे रूप धारण केले आणि त्यातून तिचा प्रसार कसा होत गेला हेही सांगतात. हे सांगत असताना ते प्राचीन काळातील शिक्षणव्यवस्थेला अधिक महत्त्व देतात. त्या तुलनेत ब्रिटीश आमदानीत असणारी शिक्षणप्रणाली त्यांना समाधानकारक वाटत नाही. हे शिक्षण म्हणजे त्यांना सरकारकडून लादले जाणारे जबरदस्तीचे शिक्षण वाटते. इंग्रजी भाषेत अवगुंठित झालेली असली विद्या त्यांच्या मनाची सोबत न करणारी वाटते. सभ्यतेची ही अत्याधुनिक परिणती ही चिंतनशील, सचल, प्रबल नसून ती केवळ पाश्चात्य अनुकरणप्रिय असल्याचे सांगतात. या

विद्येत इगक्त रसाबरोबर कल्पनेला व विचारालाही प्राधान्य आहे. आणि तो विश्वविद्यालयांच्या माध्यमातून कशा प्रकारे प्रकाशित करता येते. याबद्दलचे भाष्य टागोर करत राहतात.

शिक्षणाचा विचार करताना ज्या मंदिरात शिक्षणाची सुरुवात केली जाते अशी मंदिरांचे, विश्वविद्यालयाचे रूप शोधण्याचा प्रयत्न टागोर करतात. विश्वविद्यालयाचे स्वरूप स्पष्ट करताना रवींद्रनाथ टागोर हे जगभरातील एकूण विद्यापीठावर लक्ष टाकतात. प्राचीन काळापासून उदयास आलेल्या विश्वविद्यालयामध्ये नालंदा, विक्रमशीला यासारख्या विद्यापीठांचे असणारे स्वरूप आणि उत्तरोत्तर त्यात होत जाणारे बदल टागोर अधोरेखित करतात. बौद्धकाळातील शिक्षणाचा संदर्भ देतात. ते केवळ एवढ्यावरच थांबत नाहीत तर याबरोबरच रोमन, युरोप, चीन, जपान मधील विद्यापीठांबद्दलही चर्चा करतात. तिथल्या शिक्षणप्रणालीची सोदाहरण मांडणी करतात. यासोबत ते भाषेचाही विचार करतात. एकाच भाषेतून शिक्षण घेण्यापेक्षा त्याचा देशातील स्वतंत्रपणे आणि वेगवेगळ्या भाषेतून शिक्षण घेतले तर त्याचा प्रसार सर्वत्र आणि अधिक प्रमाणात होऊ शकते. यामुळे भाषेतील अडचणी निर्माण होत नाहीत. अशा प्रकारच्या भाषांमुळे विद्येची बंधने लुटून ती मुक्तपणे संचार करू शकतात असे टागोर नमूद करतात. सध्याच्या काळात इतर विद्यापीठांबरोबर ते भारतवर्षातील विद्यापीठांचीही तुलना करतात.

ज्ञानसाधनेच्या या विराटभूमीवर केवळ पाठांतराच्या जोरावर पुढे न जाता त्यांचे नेमके आकलन करून प्रगती करणे टागोरांना उचित वाटते. आणि नेमके हेच आजची आपली विद्यापीठे विसरत आहेत. समाज कोणत्या दिशेने चालला आहे हे जाणून घ्यायचे असेल तर प्रवाहाबरोबर आधुनिक अर्थतत्त्व व आधुनिक इतिहासाकडे विशेष लक्ष देणे गरजेचे आहे. वैचारिक द्वंद्याच्या आणि कर्मसंधानाच्या काळात असे शिक्षण मिळाले तर विद्यापीठ नक्कीच प्रगतीपथावर जातील असे भाष्य टागोर करतात. हे सांगत असताना ते इंग्रजी भाषेलाही महत्त्व देतात. पण शिक्षणाचे आसन मातृभाषेमध्ये स्थापन करण्याची सूचनाही देतात. विश्वविद्यालयांची अनुकरणे न करता स्वदेशी रूपे धारण करावीत असे ते सांगतात.

थोडक्यात शिक्षणव्यवस्थेबद्दलची आपली मते टागोरे वरीलप्रमाणे व्यक्त करतात. टागोरांच्या दृष्टीकोणातून अलीकडची शिक्षणाचा विचार केला तर त्यांना ही शिक्षणव्यवस्था बाजारीकरण झाल्याचे दिसते. ही अनुकरणात्मक शिक्षणव्यवस्था टागोरांना मान्य नाही. स्वदेशी व स्वभाषिक शिक्षणव्यवस्थेचा ते स्वीकार करतात. परीक्षा हे ध्येय पुढे न ठेवता स्व—तंत्रानुसार मुलांना शिक्षण द्यावयाचे ठरविले. त्यांची ही शिक्षणव्यवस्था आजही तिचे वेगळे अस्तित्व सिद्ध करून दाखविते. एकूणच त्यांच्या लेखनातून भारतीय पारंपरिक संस्कृतीचे कौतुक होत असल्याचे दिसते.

एकूणच, टागोरांच्या दृष्टीकोणातून अलीकडची शिक्षणाचा विचार केला तर त्यांना ही शिक्षणव्यवस्था बाजारीकरण झाल्याचे दिसते. ही अनुकरणात्मक शिक्षणव्यवस्था टागोरांना मान्य नाही. स्वदेशी व स्वभाषिक शिक्षणव्यवस्थेचा ते स्वीकार करतात.